

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I YAZI

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Firidun bəy Köçərli (1863-1920) Azərbaycan türklərinin mədəniyyət tarixində əsas xidməti, ilk növbədə Türk ədəbiyyatı ilə yanaşı, Türk fəlsəfə tarixinin də formalaşmasına təkan verməsidir. Ona görə də, bizcə, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabında qədim dövrdən XX əsrə qədər yaşamış Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin yalnız ədəbi-bədii deyil, fəlsəfi irsi də öz əksini tapmışdır. Hər halda, Köçərli ilk dəfə olaraq daha müfəssəl və elmi şəkildə Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin ədəbi-bədii və ictimai-fəlsəfi yaradıcılıqlarını bir kitabda ortaya qoya bilməmişdir. Doğrudur, Köçərliyə qədər də buna oxşar hal təzkirələr, çünglər və müntəxabatlar şəklində olmuşdur. Məsələn, təzkirəçilərdən fars dilində yazan Əhməd Razi, Lütfəli bəy Azər Bəydil, Mirzə Tahir Nəsrabadi və başqaları olduğu kimi, Türk dilində yazıb yaranan isə S.Ə.Şirvani, M.M.Nəvvab, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Həsənliyan Qaradağlı və başqaları olmuşlar. Ancaq təzkirələr nə ədəbiyyat tarixi, nə də fəlsəfə tarixi kitabına uyğun deyildi: "Təzkirələrdə müəlliflər haqqındakı çox qısa məlumatlar faktik materiallar əsasında yazılıb bioqrafik və bibliografik səciyyə daşıyırdı. Çox vaxt təzkirəçi bu və ya başqa yazıcının adını, təxəllüsünü, doğum və ölüm tarixlərini, yerini və onun bəzi əsərlərini adını göstərməklə kifayətlənirdi. Bundan sonra şairin əsərlərindən bir-iki nümunə verməklə təzkirə müəllifi öz işini bitmiş hesab edirdi".

Bizcə, təzkirələr kimi poetik müntəxabatlar da (Mirzə Yusif Qarabağının "Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər", Adolf Berjennin "Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir", "Hüseynin Əfəndi Qaibovun "Azərbaycanda məşhur olan əşarına məcmuədir" və b.) milli ədəbiyyat tarixi, xüsusilə də ictimai-fəlsəfi fikri tarixi baxımından özünü doğrultmamışdır. Çünki bu müntəxabatlarda da əsasən son dövr şairlərin əsərlərindən nümunələr verilib ki, bu da yalnız fəlsəfi fikri tarixi baxımından deyil, bütöv Azərbaycan Türk ədəbiyyat tarixinin ortaya qoyulması anlamında da naqis qalırdı.

Bu cür təzkirələr və poetik müntəxabatlardan əlavə bir də diqqəti çəkən A.A. Bakıxanovun "Gülüstanı-İrəm" adlı tarixi əsəridir. Hər halda Bakıxanov həmin əsərinin sonunda az da olsa, Azərbaycan Türk ədəbiyyatı tari-

xinin, o cümlədən ictimai-fəlsəfi fikri tarixinin icmalını verməyə çalışmışdır. Məsələn, o, bu əsərində Baba Kuhi Bakuyi, Məhsəti Gəncəli, Nizami Gəncəli, Əbülül-Gəncəli, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Seyid Zülfüqar Şirvani, Seyid Yəhya Bakuyi, Yusif Müskürü, Bədr Şirvani, Əbdürrəşid Bakuyi, Müsahib Gəncəvi, Hacı Zeynəlbəddin Şirvani və başqalarının yaradıcılığı (o cümlədən, özünün də) haqqında ictimai-fəlsəfi fikri tarixi baxımından az-çox qiymətli məlumatlar vermişdir.

Köçərli isə hələ, 1895-ci ildə

üstəlik saxtakarlığa haqq qazandıranlar Köçərliyə müstəqillik dövründə nəşr olunmuş həmin əsərinin "Firidun bəy Köçərli və onun "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsəri" adlı girişində açıqca yazırlar ki, kitabda "Türk" sözü "Azərbaycan" sözü ilə əvəz olunmuşdur: "Bu müqəddimədə Köçərliyə gətirilən misallarda və kitabın hər iki cildinin mətnində "Türk" sözü "Azərbaycan" (məs., "türk ədəbiyyatı") – "Azərbaycan ədəbiyyatı" və "azərbaycanlı" mənasında işlənmişdir". Bir sözlə, müstəqillik dövründə də Köçərliyə həmin kitabın yalnız əsil adının deyil, eyni zamanda Azər-

bəyan etmişik. Hər bir şairin məsləkini, üslubi-kəmalını və öz əsr və zamanəsinin təqzasınca və növ əsərlər gətirdiyini və onların camaatımıza hüsn-təsirini, xeyir və ya zərrərini bəqədri-qüvvə açıb göstərmişik".

"Bunda milli və sevgili şairlərimizin, əziz və möhtərəm ədiblərimizin tərcümeyi-halları və bərgüzidə əsərləri zikr olunubdur" deyən, Köçərliyə bu fikirləri də göstərir ki, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı"na yalnız ədəbiyyat tarixi əsəri kimi görmək doğru deyildir. Əslində onun şair və ədib adlandırıldıqlarının bir çoxunun irsi (N.Gəncəli, Füzuli,

gahi sözdür ki, qüdrəti-ilahi ilə insanın ağızında zəlq olunubdur və onun vasitəsi ilə insanın batini aləmi məlum və zahir olur, dəyiqi-məani onunla bir-birindən təmyiz qılınır və bundan əlavə yer üzündə insanın sair məxluqat ilə məbəyində vüqə gələn müamilatı və rəftarı və mədarisi şərh və bəyan eyləyən sözdür. Söz olmasaydı, əlbəttə, ədəbiyyat dəxi olmazdı. Bu cürətdə insan ilə heyvanın arasında artıq bir fərq də qalmazdı və hal-hazırda müşahidə olunan tərəqqi və təməddüdü dəxi bir əsər görünməzdi".

Köçərliyə görə, hər iki ədə-

Milli fəlsəfə tariximizin təşəkkülü və Firidun bəy Köçərli

Nəsimi, M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov və b.), bəzən birbaşa, bəzən də dolayısıyla da olsa, ictimai-fəlsəfi fikri tariximizə aiddirlər. Bu anlamda Köçərliyə əsərinin girişində "milli ədəbiyyatın" əhəmiyyətindən bəhs etdiyi zaman tanınmış şəxsiyyətlərimizi "şairi-qabil"lə yanaşı, "ədibi-fazil" adlandırması təsadüfi olmamışdır. Bizcə, onun "Ədibi-fazil" dediyi şəxsiyyətlər ilk növbədə, ictimai-fəlsəfi fikri tariximizlə bağlıdır. O, yazırdı: "Ərabi-danış və və kamala məlumdur ki, hər bir millətin şən və əzəmətinə, tərəqqi və səadətində bəis olan səbəblərdən biri də onun ədəbiyyatıdır. Ədəbiyyat millətin aineyi-həqiqətnümasıdır ki, onun maddi və mənəvi tərəqqisini və istiqbalı üçün nicat və səadət yollarını eynilə göstərir. Ədibi-fazil və şairi-qabil millətin maarif xadimləridir. Milləti haqq və səvaba irşad edən, şöhrət və hörmətə yetirən onlardır. Öz asar və əşarı ilə onlar millətin cisminə şəfa, ruhuna şəfa, fikrinə cəla, ağılına və tamami mənəvi və ruhani qüvvələrinə balıq par verib uca məqama qaldırırlar".

Qərb xalqlarının (ingilis, ransız, alman, rus və b.) milli ədəbiyyat sayəsində inkişaf etdiklərinə inanan Köçərli, sadəcə, yaşadığı dövrün təsiri altında şair və ədib adlandırıldıqları mütəfəkkirlərinin bütün irsini "ədəbiyyat" kimi qələmə vermiş, onları "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" çatısı altında toplamışdır. Ancaq o, özü də çox yaxşı bilirdi ki, "ədəbiyyat" deyilən anlayış birmənalı deyil, yəni o, ancaq nəğmə, məsəl, tapmaca, yarılmac, bayatı kimi yozulmamalıdır. Köçərli yazırdı: "Ədəbiyyat iki qismidir: bir qismi ağızda söylənən nağıl, hekayətlərdən, cürbəcür milli nəğmələrdən, aşıq sözlərindən, məsəllərdən, tapmacalardan, yarılmacılardan, aşıq sözlərindən, bayatılardan ibarətdir. Bu qisim ədəbiyyata ədəbiyyatı-lisani və ya əfvahi və yaxud el ədəbiyyatı deyilir. İkinci qisim ədəbiyyat üdəbə və şüəranın, üləmə və hükəmanın asari-qələmiyyətlərindən vücud gələn təhriat və təsnifatdan ibarətdir ki, bunlar xah nəsr ilə yazılmış olsun, xah nəzm ilə, xah elm və fənuna dair olsun və xah əxlaq və ətvardan, şeir və qəzəliyyatdan bəh ələsin. Hər iki qisim ədəbiyyatın bünövrəsi və təkye-

biyyatın mövcudluğu ilk növbədə, dilin inkişafı ilə bağlıdır ki, bu da hər tayfaya ya da millətə qismət olmayıb, çünki bir çox tayfalar yaradılışdan mayalarında istedad və qabiliyyət olmadıqı üçün dilini zənginləşdirə bilməmişlər. Ancaq bir çox qövmlər və millətlər olublar ki, onlar dilini inkişaf etdirməklə müəyyən uğurlar qazanmışlar. Onun fikrincə, dilini inkişaf etdirən qövmlər və millətlərin özü də iki qismə bölünür: 1) ancaq el ədəbiyyatına (şifahi ədəbiyyata) sahib olanlar, 2) el-şifahi ədəbiyyatı ilə yanaşı qələm-yazılı ədəbiyyata sahib olanlar. Köçərliyə görə, el ədəbiyyatı xalqa məxsus olub ağızdan-ağıza varisliklə ötürüldüyü halda, yazı-qələm ədəbiyyatı bir fərdin beyninin məhsulu olub, burada milliyyət nişanəsi və rayihəsi daha güclüdür. O, yazırdı: "Bunda (qələm ədəbiyyatında F.Ə.) hər bir nağıl və hekayənin məxsusi katibi və münşisi və hər bir təsnifin öz müsənnifi və hər bir şer və qəzəlin müəyyən şairi vardır. Əlbəttə, bu qisim əsərlərdə milliyyət nişanəsi və milliyyət rayihəsi çəndən müşahidə olunmaz. Vəli bir müsənnif və şair nə qədər öz millətini yavuş olsa, onun adət və xüsusiyyətləri üzrə növü nüma tapsa, milliyyət qanı onun damarlarında nə qədər artıq cərəyan etsə, bir o qədər onun əsərlərində dəxi milliyyət qoxusu və milliyyət nişanəsi artıq görünəcəkdir. Şairi-kamil və ədibi-fazil həqiqətdə ol ədib və şairdir ki, öz millətinin dili ilə danışa, ürəyi ilə, hissi və ağılı ilə fikir edər".

Bununla da, Köçərliyə görə, Zaqafqaziyanın şərq və cənubunda (Dərbənd, Borçalı, Naxçıvan, Gəncə, Bakı, İrəvan, Şəki, Şirvan, Qarabağ, Qazax, Lənkəran və b.), Qacarlar dövlətinin işə şimalında yaşayan (Təbriz, Həmədan, Zəncan, Xoy, Maku, Ərdəbil, Urmiya, Miyanə, Səlməs və b.) Azərbaycan türklərinin də özünəməxsus ədəbiyyatı və dili (bir qədər fərqli şivələrdə danışanlar da) vardır. Başqa sözlə, onun fikrincə, Azərbaycan türklərinin bugünkü dili qədim türkcədən müəyyən qədər uzaqlaşmış fars və ərəb kəlimələri özgə tərkib və əyüdəyə düşsə də, ancaq bütövlükdə bu dildə söylənən və yazılan ədəbiyyat Azərbaycan türk ədəbiyyatıdır.